

NÁLADY A POSTOJE SLOVENSKÉHO OBYVATEĽSTVA K TZV. ŽIDOVskej OTÁZKE PO POTLAČENÍ SLOVENSKÉHO NÁRODNÉHO POVSTANIA, 1944–1945

HANA KLAMKOVÁ*

Abstract

Public Mood and Opinion towards the so-called Jewish Question in Slovakia after the Suppression of the Slovak National Uprising, 1944–1945

This paper analyzes public reactions towards official anti-Semitism in Slovakia after the defeat of the Slovak National Uprising in October 1944. There are two research questions that this paper aims to answer: What was the mood and attitude of the Slovak society towards the so-called Jewish question in the final eight months of the existence of the Slovak state? What influenced the general mood and attitude in this period the most?

Keywords: mood and attitude, Slovak society, Holocaust

Aké boli nálady a postoje slovenského majoritného obyvateľstva k tzv. židovskej otázke a jej údajnému riešeniu v posledných ôsmich mesiacoch existencie slovenského štátu?¹ A ktoré faktory najviac ovplyvnili reakcie väčšinovej spoloč-

* Táto štúdia je upravenou verziou štvrtej kapitoly mojej dizertačnej práce *Nepokradneš! Nálady a postoje slovenskej spoločnosti k tzv. židovskej otázke, 1938–1945*, obhájenej na Inštitúte medzinárodných štúdií Fakulty sociálnych vied Univerzity Karlovej v Prahe.

¹ Citácie z anglických a nemeckých zdrojov sú vo vlastnom preklade, v prípade citácií z dobových materiálov ide vždy o doslovný prepis. To tiež znamená, že citácie z dobových prameňov preto nie vždy zodpovedajú platným pravidlám slovenského pravopisu. Čo sa týka pojmov Žid a žid, kvôli väčšej prehľadnosti textu budem v práci používať pojem Žid, respektíve Židia, s veľkým začiatočným písmenom, čiže v zmysle príslušníkov židovskej národnosti. V prípade citácií samozrejme zachovám pôvodnú formu. Opäť predovšetkým kvôli lepšej prehľadnosti a čitateľnosti textu, keď budem hovoriť o slovenských Židoch, budem mať na mysli všetkých Židov na Slovensku, bez ohľadu na ich (slovenskú, maďarskú, židovskú či inú) národnosť. Pojem slovenský štát budem písať s malým začiatočným písmenom, pokiaľ budem hovoriť o vojnovom štáte všeobecne, s veľkým začiatočným

nosti? Toto sú dve základné výskumné otázky predkladanej štúdie, ktorej cieľom je analýza nálad a postojov slovenskej väčšinovej spoločnosti k tzv. židovskej otázke v období medzi potlačením Slovenského národného povstania na konci októbra 1944 a aprílom nasledujúceho roku, kedy vojnová Slovenská republika fakticky zanikla. Toto časové vymedzenie je ale skôr orientačné – v snahe poskytnúť ucelený prehľad sa napríklad ešte niekoľkokrát vrátim na koniec roku 1943 a do prvej polovice roku 1944.

V práci sa zámerne vyhýbam spojeniu „verejná mienka“, ktorý som nahradila termínom „mienka verejnosti“. Domnievam sa totiž, že relevantný výskum „verejnej mienky“ je možný len v demokratických zariadeniach. Represívny prístup totalitných (či nedemokratických) štátov totiž nutne vedie k strachu občanov vyjadriť akýkoľvek nesúhlasný názor, prípadne akýkoľvek názor v cudzom prostredí. Spojením „mienka verejnosti“ rozumiem „nevypočítateľné, často zovšeobecnené, rozptýlené a nekoordinované, ale predsa skutočné a rozšírené názory obyčajných občanov“.² Koncept „nálad a postoje“ zahŕňa „emocionálny, spontánny, často chvíľkový názor a pretrvávajúci duševný stav, určený charakterom, vzdelaním a skúsenosťou, ktorý je skutočným východiskom pre všetky hodnotenia a vyjadrenia názoru“.³

Predkladaná štúdia sa opiera o niekoľko dobových prameňov, predovšetkým ale o periodické situačné správy okresných náčelníkov, písané pre potreby Ústrednej štátnej bezpečnosti (ÚŠB). Hodnotenia okresných náčelníkov v práci porovnávam so situačnými správami iných slovenských orgánov a tiež s dochovanými správami o náladách slovenského obyvateľstva, ktoré vypracovali cudzie, predovšetkým nemecké bezpečnostné orgány.

Ústredňa štátnej bezpečnosti vznikla po vzore nacistickej Tajnej štátnej polície, Gestapa, k 1. januáru 1940, a to najprv ako súčasť Ministerstva vnútra, od roku 1942 potom fungovala ako samostatná inštitúcia. Činnosť ÚŠB bola zameraná na „protištátne trestné činy a obranné spravodajstvo. To znamená, že ÚŠB nemala ofenzívne úlohy a tým pádom ani žiadna jej súčasť nefungovala ako rozviedka“.⁴ ÚŠB zbierala a vyhodnocovala informácie prakticky o všetkých zložkách slovenskej spoločnosti. Spravodajské informácie získavala ÚŠB od jej v veciach spravodajských a štátno-bezpečnostných veciach podriadených úradov – notárskych,

písmenom budem Slovenský štát písať vtedy, ak budem hovoriť o zriadení medzi 14. marcom 1939 a ústavou z 21. júla 1939, ktorou oficiálne vznikla Slovenská republika.

² Ian Kershaw, *Hitler, the Germans, and the Final Solution* (Jerusalem: International Institute for Holocaust Research, Yad Vashem; New Haven, Conn.: Yale University Press, 2008), 120.

³ Marlis G. Steinert, *Hitler's War and the Germans: Public Mood and Attitude during the Second World War* (Athens: Ohio University Press, 1977), 5.

⁴ Bližšie pozri: Matej Medvecký, „Vznik Ústrednej štátnej bezpečnosti“, *Pamäť národa* č. 2 (2006), 25.

okresných a župných úradov, žandárskych a policajných staníc. Okresní náčelníci mali okrem jednotlivých správ Ústrednú štátnej bezpečnosti raz mesačne informovať o celkových pomeroch v obci. Celková situačná správa jednotlivých okresných úradov mala byť rozčlenená na sedem okruhov: na správy politické vo všeobecnosti, správy o komunistoch a socialistických pohyboch, správy o národnostných skupinách, veci Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSLŠ), Deutsche Partei (DP), Hlinkovej gardy (HG), Hlinkovej mládeže (HM), Freiwillige Schutzstaffel (FS), Deutsche Jugend (DJ), správy o Židoch z hľadiska politického a správy o náboženských pomeroch. Hospodársku situáciu bolo treba pojať do jednej správy, mala byť však rozčlenená na tri odseky. Tým prvým bola hospodárska situácia vo všeobecnosti, kam spadalo zásobovanie obyvateľstva, stav úrody a živelné pohromy. V druhej časti mal okresný náčelník podať správy, ktoré sa týkali nezamestnanosti, mzdových pomerov a prípadných štrajkov v obci. Posledná, tretia časť sa mala týkať Židov z hľadiska hospodárskeho, čím bola myslená predovšetkým arizácia podnikov, a majetkových pomerov cudzincov na území slovenského štátu.

V septembri 1944 bola ÚŠB pridelená Ministerstvu národnej obrany, respektíve jeho bezpečnostnému odboru.⁵ S týmto krokom súviselo vydanie nových smerníc pre Ústrednú štátnej bezpečnosti na konci októbra 1944, v ktorých boli, okrem iného, vymedzené nové kompetencie tejto organizácie.⁶ Podľa týchto smerníc patrili medzi právomoci ÚŠB predovšetkým „a/ všetky veci politickej povahy, menovite socialistické a komunistické pohyby a akcie, židovská otázka, pohyby a akcie národnostných skupín, pohraničné incidenty, zahraničný odbor ČSR a pod., ako aj sledovanie záležitosti a pohybu všetkých složiek slovenského verejného života, b/ sledovanie iredentistickej a ostatnej protištátnej tlače, vyobrazenia a máp, c/ veci hospodárske z hľadiska verejného pokoja a poriadku [...], d/ vydávanie interných pokynov na opatrenia dôverného rázu vo veciach administratívno-policajných, e/ obranná zpravodajská služba, f/ zaistovanie osôb do zaistovacieho tábora a ich prepúšťanie [...], g/ povoľovanie na prekročenie hraníc [...], h/ perlustrácie a vydávanie dobrovzdania vo veciach povoľovania pobytu a pracovných povolení, i/ povoľovanie vypovedania z územia Republiky“.⁷

Nové smernice pozmenili tiež periodicitu podávania súhrnných periodických správ, okresné úrady ich mali vypracovať už každých 14 dní. Každá periodická správa mala byť rozčlenená na deväť častí, a to na „a/ zprávy politické vo všeobec-

⁵ Matej Medvecký, „Ústredná štátnej bezpečnosti a prípravy SNP“, in *Slovenská republika 1939–1945 očami mladých historikov V*, eds. Michal Šmigel, Peter Mičko, Marek Syrný (Banská Bystrica: Ústav vedy a výskumu Univerzity Mateja Bela, Katedra histórie FHV UMB, Štátna vedecká knižnica, 2006), 55–62.

⁶ Slovenský národný archív (ďalej SNA), 209-913-8.

⁷ SNA, 209-913-8.

nosti /: politická situácia, politické udalosti, incidenty a pod. :/, b/ zprávy o záškodníkoch /: akcie a pohyby partizánov :/, c/ zprávy o pohybe a akciách čs. odboja [...] a ostatného podzemného, najmä ľavičiarskeho hnutia, d/ zprávy o získaných poznatkoch z obsadeného územia partizánmi a čs. odbojom [...], e/ zprávy o styku osôb – záškodníkov s neobsadeným územím [...], f/ zprávy o náletoch a preletoch nepriateľských lietadiel a ich záškodníckej činnosti, g/ zprávy o záležitostiach a pohyboch všetkých složiek verejného života a jeho činiteľoch, h/ zprávy o Židoch a o pohybe, smýšľaní a podnikoch bývalých príslušníkov čs. strán na oslobodenom území, i/ zprávy o pomeroch náboženských, j/ zprávy o hospodárskej situácii, k/ zprávy o zneužívaní úradnej moci štátneho zamestnanectva a ostatných výkonných a pomocných orgánov, zaradených do pomocnej bezpečnostnej služby“.⁸ Informácie o hospodárskej situácii mali byť pojaté do jednej správy, tá však mala byť rozdelená na dva odseky – na hospodársku situáciu vo všeobecnosti, pod ktoré spadali otázky zásobovania obyvateľstva, živelné pohromy a podobne a na trh práce a veci s tým súvisiace (nezamestnanosť, stávky a podobne). Tieto smernice tiež inštruovali okresných náčelníkov, že v každej správe majú „upozorniť na veci, ktoré vyžadujú okamžitej nápravy a podať vecný návrh, akým spôsobom by sa mala previesť okamžitá náprava“.⁹

Ako to nové smernice pre Ústredňu štátnej bezpečnosti naznačujú, Slovenské národné povstanie bolo kľúčovou udalosťou poslednej etapy fungovania vojnového slovenského štátu. Písať o povstaní – či prakticky o čomkoľvek, čo je s ozbrojeným povstaním partizánskych jednotiek spojené – nie je jednoduché. Ako mnoho iných „veľkých“ udalostí, aj Slovenské národné povstanie má hlasných zástancov a kritikov. Slovanmi historika Ľubomíra Liptáka, „[t]ýždeň od konca augusta do konca októbra 1944, počas ktorých sa na veľkej časti Slovenska ujala moci Slovenská národná rada a povstalecké územie bránili vojsko a partizáni proti útokom nemeckých jednotiek, boli už predmetom toľkých historických prác, štúdií, úvah, politických diskusií i monológov, že by bolo možné napísať, ako sa pri dvadsiatom výročí roku 1964 právom spomínalo, už aj ‚dejiny dejín‘ povstania“.¹⁰

Historik Dušan Kováč rozlišuje päť časových fáz v hodnotení Slovenského národného povstania, roky 1945 až 1948, obdobie od roku 1948 až do polovice 60-tych rokov 20. storočia, obdobie druhej polovice 60-tych rokov, roky 1970 až 1989 a napokon obdobie po roku 1989. V bezprostrednom povojnovom období sa podľa Kováča povstanie oslavovalo, avšak „pre historické hodnotenie nevyhnutný odstup ešte chýbal“. V období medzi komunistickým pučom vo februári 1948

⁸ SNA, 209-913-8.

⁹ SNA, 209-913-8.

¹⁰ Ľubomír Lipták, *Slovensko v 20. storočí* (Bratislava: Kalligram, 2000), 242.

a Pražskou jarou sa Slovenské národné povstanie „vysvetľovalo ako vyslovene komunistická záležitosť, druhá zložka odboja – občianska – bola úplne potlačená, tabuizovaná a vystavená zdrvujúcej kritike. Takáto jednostranná komunistická interpretácia napokon vyústila do tézy, že SNP začalo na Slovensku ‚národnú a demokratickú revolúciu‘, ktorá sa súčasne označila ako začiatok, prvá fáza, socialistickej revolúcie“. K objektivizácii SNP došlo podľa Kováča v druhej polovici 60-tych rokov, spolu s normalizáciou však došlo po roku 1970 k návratu späť. Až november 1989 a s ním spojené spoločenské zmeny podľa Kováča „odstránili umelé prekážky pri výskume a interpretácii SNP“.¹¹

Podľa niektorých historikov, napríklad Martina Lacka, však ani november 1989 nepriniesol skutočne otvorenú diskusiu o Slovenskom národnom povstaní. Podľa Lacka si pád komunistického režimu vyžiadala hľadanie nových historických udalostí, pričom „[p]olitický konsenzus vyústil nakoniec do vyzdvihnutia povstania roku 1944, ktoré sa v roku 1992 rozhodnutím Slovenskej národnej rady stalo štátnym sviatkom Slovenskej republiky. S vyše dvojročným odstupom od ‚víťazného novembra‘ sa tak vytvorila istá kontinuita s komunistickým režimom“.¹² Podľa spomenutého Lacka spolitizovanie Slovenského národného povstania vedie k tomu, že „v záujme vtesnať sa do požadovanej línie historici akosi autocenzúrou snažia sa zamlčovať odvrátené stránky udalostí či osôb s ňou spojených“.¹³

Keďže sa Lacko vo svojej štúdiu dotýka aj nálad a postojov väčšinového spoločenstva v nami skúmanom období, čiže otázky, ktorej zodpovedanie je predmetom tejto kapitoly, pozriem sa v nasledujúcich niekoľkých riadkoch na jeho hodnotenie bližšie. Podľa Lacka, „[r]adoví občania, najmä v podhorských obciach, ktorí prežili rušné udalosti záveru vojny na vlastnej koži a niesli najťažšie bremeno ľudských dejín – politické rozhodnutia – mali diametrálne odlišný názor na odboj, než autori honosiaci sa množstvom akademických titulov. Partizánov, ktorých marxistickí historici vynášali do nebies, poznali skôr ako hôrných zbojníkov, ktorých museli nedobrovoľne živiť a ktorí ich len zbytočne vystavovali nacistickým represáliám“.¹⁴

Z pohľadu propagandy boli všetci tí, ktorí sa na povstaní zúčastnili, nepriatelia Slovenska – a podľa toho sa s nimi malo zachádzať. Podľa denníka Slová

¹¹ Dušan Kováč, „Otázka interpretácie a hodnotenia SNP“, in *Slovenské národné povstanie v československom kontexte*, ed. Michal Petrovič (Bratislava: Slovenská komora Česko-Slovenského výboru a metodicko-pedagogické centrum, 2004), 19–20.

¹² Martin Lacko, „29. august 1944 – rozporné miesto našich dejín nielen pre historikov (Namiesto úvodu)“, in *Slovenská republika 1939–1945 očami mladých historikov III, Povstanie roku 1944*, ed. Martin Lacko (Trnava: Katedra histórie Filozofickej fakulty Univerzity Sv. Cyrila a Metoda, 2004), 9.

¹³ Ibid.

¹⁴ Ibid., 14.

z 2. septembra 1944 bol skutočným Slovákom „len ten, kto stojí za slobodu samostatného slovenského národa a za slobodu samostatného slovenského národa a za samostatnú Slovenskú republiku. Všetci ostatní, nech už sú pôvodom tákí, či onakí, sú nepriateľmi samostatnosti slovenského národa, nepriateľmi a vrahmi samostatnej Slovenskej republiky. Kto nie je s nami, je proti nám a tak sa na neho aj dívame. Dnes musí už zmiznúť každá sentimentalita.“¹⁵ Prezident Tiso síce „otcovskou veľkodušnosťou“ vyhlásil amnestiu pre tých, kto „sa bol pridal k partizánom a kto sa bezodkladne vrátil a odovzdá zbrane vojenským či civilným úradom“, amnestia sa však podľa denníka Slováč nevtáhovala na „iný druh partizánov [...] Takých, čo nie zbraňou bojujú, ale rečami a rozličnými počinmi, protiviacimi sa nariadeniam vlády Slovenskej republiky i samostatnosti našej, robia partizánsku prácu po našich mestách a dedinách.“ Týmito inými či skrytými partizánmi boli z pohľadu Slováka jednoznačne Česi a Židia, pretože tí „zradujú partizánom našich ľudí, oni ich odvliekajú a strieľajú“. Obyvatelia Slovenska boli tiež upozornení na to, že „Žid zostane, i keď ho budú vešať, že sa nikdy nezmení a že teda máme všetky príčiny pozerat sa na neho, ako na škodcu národa. I keď zmení svoju tvár, svoje náboženstvo a neviem čo, bude Židom a Židom ostane. Jeho vnútorné smýšľanie bude len a len židovské“.¹⁶ Partizáni Nežidia boli označovaní za spodinu národa, tých, kto ohrozil slovenskú štátnosť a kto sa snaží zničiť to, čo vybudovali „svojimi obeťami Bernolák, Štúr, Vajanský, Hlinka, Rázus, Tiso a ich obeťaví spolupracovníci“.¹⁷

Z pohľadu propagandy došlo v tomto období nielen k vyostreným heslám proti Židom, Čechom a partizánom, v rozhlase i novinách sa vystupňovala aj kampaň proti bolševismu. Slováč z 3. novembra 1944 hlásil, že „Česi a Židia a slovenskí boháči zavolali si bolševických partizánov na pomoc, aby im pomohli zotročiť slovenský národ“. Všetky tieto nepriateľské skupiny mali spoločný cieľ, zotročenie slovenského národa a zničenie slovenského štátu, líšili sa iba v spôsobe ako k tomuto cieľu dospieť – „Česi, benešovci“ sa o to usilovali opätovným podmanením si Slovenska, „židia chceli znovu vyciavať náš ľud, i to je jasné. Jasné je i to, že bolševici chceli tu zaviniť rozvrat, biedu a trápenie, lebo to je cesta, ktorou dobývajú svet“.¹⁸ Podľa Podolca pritom hrozba nástupu bolševismu „spolu s postupujúcou

¹⁵ *Slovák*, 2. septembra 1944, 3.

¹⁶ *Gardista*, 9. marca 1944, 5.

¹⁷ National Archives and Records Administration (ďalej NARA), fond (ďalej f.) 242, mikrofilm (ďalej m.) T-175, snímok (ďalej sn.) 9417489.

¹⁸ *Slovák*, 3. septembra 1944, 1. Pozri tiež *Slovák*, 3. septembra 1944, mimoriadne vydanie, citované in *Slovenské národné povstanie, Dokumenty*, ed. Vilém Prečan, dokument (ďalej dok.) 234, 1944, september 2. 20,30 hod. Bratislava – Protipovstalecká rozhlasová výzva dr. J. Tisu k obyvateľstvu Slováci (Bratislava: Vydavateľstvo politickej literatúry, 1965), 415–416.

sovietskou armádou nachádzala reálnu odozvu v širších vrstvách religiózne cítia-
ceho obyvateľstva Slovenska“.¹⁹

Propaganda tiež otvorene hovorila o tom, ako by mal štát zakročiť proti stroj-
com povstania, teda Židom, Čechom a bolševikom: „V tomto krvavom očistci zba-
ví sa národ svojich príživníkov, svojich pijavíc. Zbaví sa tých, ktorým kšeftujúci Žid
a Čech bol vždy bližší ako slovenský ľud! Áno, odtrhne od seba hltavcov, ktorým
ešte i bolševickí banditi boli dobrí za spojencov vtedy, keď si mysleli, že ich pomo-
cou si zachránia majetky. Táto háveď sa svojou zradou načisto odhalila a v požiari,
ktorý vyvolala a zapálila na Slovensku, zahynie sama. Čím kto hreší, tým trestaný
býva, a zradcovia, ktorí sa prehrešili proti najkrajším ideálom národa, proti slo-
venskej slobode a samostatnosti, potrestaní budú strašnými následkami svojich
zradných činov. Beštie v ľudskej koži, ktoré našly záľubu vo vraždení nevinných
žien a detí, poznamenané budú v dejinách navždy čiernym bilagom hanby!“²⁰

Po potlačení povstania nedošlo k uvoľneniu propagandistickej kampane pro-
ti údajným strojcom ozbrojeného odporu, predovšetkým Židom a Čechom. Šéf
propagandy Tido Gašpar na konci novembra 1944 dokonca v tejto súvislosti ho-
voril ako o boji dobra so zlom, boji božských a diabolských síl: „Židmi dirigova-
ný mamonársky kapitalizmus na západe a Židmi organizovaný východný mate-
rialistický bolševizmus sú nástrojom démonických mocí. Tieto zúria proti Božej
pravde a hrozia zničiť i nás. [...] Čechobolševicky organizovaný puč na Slovensku
bol ohavným činom démonických besov. Antikresťania Židia, väčšinou neverec-
kí Česi, bezbožní bolševici a niekoľkí typickí mamonárski Slováci sdrúžili sa tu
v lužu zlých mocností, aby podnikli ničivý útok na kresťanskú a národnú tvrdzu
slovenského života, akou je náš štát.“²¹

Keďže vychádzam z tézy, že udalosti okolo povstania výrazným spôsobom
ovplyvnili mienku slovenskej verejnosti, považujem za dôležité, predtým ako bu-
dem skúmať reakcie verejnosti na tzv. riešenie židovskej otázky v tomto období, si
položiť podobnú otázku ako spomínaný Martin Lacko – aké boli postoje obyva-
teľstva k odboju a partizánom? Pri štúdiu periodických správ okresných náčelní-
kov je myslím dobré mať na pamäti, že zhora dosadení zástupcovia okresných úra-
dy nemali záujem na tom informovať ÚŠB o sympatiách obyvateľstva k povstaniu.
To by totiž mohlo vyvolať kritiku zo strany ich nadriadených a dokonca ohroziť ich
zotrvanie vo funkcii. A skutočne, prevažná väčšina týchto správ hovorí o negatív-

¹⁹ Ondrej Podolec, „Ticho pred búrkou (Sonda do nálad slovenskej spoločnosti na jar 1944)“, in Slo-
venská republika 1939–1945 očami mladých historikov III: Povstanie roku 1944, ed. Martin Lacko
(Trnava: Katedra histórie Filozofickej fakulty Univerzity Sv. Cyrila a Metoda, 2004), 23.

²⁰ Slovák, 3. septembra 1944, 2.

²¹ Slovák, 26. novembra 1944, 1.

nom vplyve partizánskych aktivít na nálady miestnej slovenskej spoločnosti. Niektorí okresní náčelníci sa však v správach priznali, že sa k partizánom dobrovoľne pridala časť miestneho obyvateľstva.²² Navyše, nie je ťažké si predstaviť, že samotní obyvatelia boli veľmi opatrní, pokiaľ išlo o verejné prejavy podpory povstaniu. Nariadenie, ktoré (už nová) vláda prijala 6. decembra 1944, stanovilo až 15 ročný trest väzenia pre tých, ktorí by prechovávali alebo ukrývali ľudí, ktorí sa zúčastnili na protištátnej činnosti. Trestne stíhaní mali byť aj tí, ktorí by o takýchto osobách vedeli, ale neoznámili ich.²³ Neznamená to samozrejme, že by negatívna skúsenosť obyvateľstva s partizánmi – ako to popisuje napríklad Lacko – neexistovala, pravda je podľa mňa zrejme niekde medzi hláseniami slovenských a nemeckých bezpečnostných orgánov. V správach nemeckých bezpečnostných orgánov sa totiž opakovane uvádza, že partizáni sú medzi obyvateľstvom obľúbení a že im slovenskí obyvatelia pomáhajú, napríklad tým spôsobom, že partizánov zásobujú potravinami a poskytujú im oblečenie.²⁴ Aj v tomto prípade však predpokladám, že správy nemeckých bezpečnostných orgánov o všeobecne pozitívnom vzťahu slovenského obyvateľstva k partizánom boli nadnesené.

Otázkou nálad slovenskej spoločnosti v prvej polovici roku 1944 sa v jednej zo svojich štúdií zaoberal aj historik Ondrej Podolec. Podľa Podolca ovplyvňovali nálady obyvateľstva v tomto období „viaceré zahraničnopolitické i vnútropolitické faktory. Nesporne najdôležitejším z nich bol vývoj na frontoch druhej svetovej vojny. Následkom prakticky trvalého ústupu armády hlavného garanta existencie malého štátu bolo približovanie sa východného frontu k jeho hraniciam. Jeho obyvatelia si museli klásť oprávnené otázky ohľadom ďalšej budúcnosti Slovenskej republiky po blížiacej sa porážke Nemecka a príchode Červenej armády.“²⁵

²² Pozri napríklad situačnú správu Okresného úradu v Hlohovci, napísanú k 1. decembru 1944. Podľa tejto správy „asi 31. augusta 1944 niekoľko občanov odišlo k partizánom, títo sa však čiastočne vrátili po likvidovaní puču a boli pohotovostným oddielom HG zaistení“. Bližšie pozri SNA, f. ÚŠB, škatuľa (ďalej šk.) 753, spisové číslo (ďalej č.) 1 (United States Holocaust Memorial Museum [ďalej USHMM], fond RG-57.001M, Slovak documents related to the Holocaust [ďalej RG-57.001M], m. 410, sn. 142). Podľa správy okresného úradu v Dolnom Kubíne s partizánmi sympatizoval oblasťný i okresný žandársky veliteľ. Pozri SNA, 209-752-11. Podľa topolčianskeho okresného náčelníka údajný puč bol pripravovaný „čecho-bolševickými banditmi, ktorí strhli so sebou a násilím zavliekli ľudí do ich“. Pozri SNA, 209-763-10.

²³ Slovenský zákonník, 1944, vládne nariadenie 229/1944 Sl. z.

²⁴ Archív Múzea Slovenského národného povstania, Banská Bystrica, f. IX, šk. 11, č. A 37/76, 5/A in Michal Schwarz, Sicherheitsdienst a Slovensko v rokoch 1938–1944: od autonómie po Povstanie, Slovenský štát vo vybraných správach SD od jesene 1943 do septembra 1944, *Acta Carpatho-Germanica XVIII* (Bratislava: Slovenské národné múzeum–Múzeum karpatských Nemcov, 2006), dok. 5, Herbert Böhrsch am 19. April 1944 an den Amtsgruppeleiter III B des Reichssicherheitshauptamtes Hans Ehlich über Stimmung und Lage in der Slowakei vom 8.–14. April 1944, 243–246 (slovenský preklad dokumentu 247–250).

²⁵ Podolec, „Ticho pred búrkou“, 19–20.

Vedľa vývoja na frontoch mali podľa Podolca zo zahraničnopolitických udalostí na nálady a postoje slovenského obyvateľstva najväčší vplyv obsadenie Maďarska, neúspešný atentát na Adolfa Hitlera a mocenský zvrat v Rumunsku. Slovenského obyvateľstva sa tiež citeľne dotkol presun nemeckej armády, prelety vojenských lietadiel a tiež nálet na hlavné mesto zo 16. júna 1944. Z vnútropolitických udalostí podľa Podolca negatívne reakcie vyvolala reforma obecnej samosprávy, evakuácia východnej časti republiky a „znižovanie životného štandardu v súvislosti s fungovaním lístkového systému, prostredníctvom ktorého musel byť z dôvodu vojnového stavu regulovaný trh s nedostatkovým spotrebným tovarom“.²⁶

Na základe tohto hodnotenia Ondreja Podolca sa v nasledujúcej časti pozriem na konkrétnu odozvu zahraničnopolitických a vnútropolitických udalostí na nálady a postoje slovenského občianstva, aspoň tak ako to videli jednotliví okresní náčelníci. Vplyv vojnových udalostí na nálady obyvateľstva je zrejmy už z letného pohľadu na skúmané periodické správy – okresní náčelníci v Dobšinej, Malackách, Krupine či napríklad v Banskej Bystrici už na konci roku 1943 informovali ÚŠB, že „[n]eprestajný ústup nemeckých armád na východe ako aj v Taliansku má rozhodne deprimujúci vliv na politickú mentalitu obyvateľstva vo všetkých vrstvách a dnes je už len málo tých najvernejších, ktorí veria vo víťazstve Nemcov“, že „[v]livom stálych ústupov nemeckej armády badať istý druh znervoznenia a tým tiež aj otvorenejšie debatovanie o politickej situácii po vojne“, alebo že „[o]byvateľstvo s veľkou pozornosťou sleduje posledné vojnové a politické udalosti. Smýšľanie obyvateľstva je v tomto ohľade veľmi egoistické, hľadá len svoj prospech, chce z terajších pomerov je ťažiť pre seba, vyhýbajúc sa v záujme verejnosti požadovaných obetí“ a že „[s]ituácia na frontoch nenapravuje nespokojnú a apatickú náladu verejnosti, z ktorej jedna čiastka chová sa tak, aby si opatrla alibi na každý prípad. Nosené odznaky – uniformy – miznú.“²⁷ V tejto súvislosti nás neprekvapí, že s ústupom nemeckej armády, respektíve s približovaním sa frontu k slovenským východným hraniciam rástla nervozita obyvateľstva. Z východoslovenského Prešova prišla už na jar 1944 správa, že „o vojrovej situácii a vo všeobecnosti o vojne sa nikdy toľko nehovorilo, ako teraz“, že „[s]tiesnenosť, ktorá vyplýva z obavy pred následkami válečných udalostí v blízkej budúcnosti, medzi ľuďmi sa rozširila. Miestami bolo badať pri povolávaní ročníkov zálohy aj akúsi nechť k nástupu vojenskej služby.“²⁸ Od októbra 1944 sa už o politickom zmýšľaní miestneho obyvateľstva „vlastne ani nedá hovoriť, lebo všetko sa točí okolo vojnových udalostí

²⁶ Ibid., 19–32.

²⁷ SNA, 209-ÚŠB-521.

²⁸ SNA, f. ÚŠB, šk. 761, č. 2 (USHMM, RG-57.001M, m. 410, sn. 11, 21).

a s tým spojených zjavov“.²⁹ Na konci roku 1944 je už celá pozornosť obyvateľstva „venovaná výlučne vojnovým udalostiam a pod citeľným tlakom týchto každý sa stará len o svoje záujmy, najmä o záchranu života a majetku“.³⁰

Okresní náčelníci nevenovali špeciálnu pozornosť udalostiam, akými bolo napríklad obsadenie Maďarska nemeckou armádou v marci 1944, povstaníu vo Varšave a vojenskému prevratu v Rumunsku v auguste 1944, tieto udalosti zrejme zahrnuli pod celkovú vojnovú situáciu. Avšak aj v okresoch, v ktorých ešte na začiatku roku 1944 panovala údajne spokojná a kludná nálada obyvateľstva, okresní náčelníci zaregistrovali, že „[z]ahraničné udalosti tak vojenské ako aj prípad 20. júla /zrada generálov proti Hitlerovi/ pôsobili na hladinu pokoja obyvateľstva dojmom nepriaznivým. [...] Nechuť k nastúpeniu do vojenskej služby rastá.“³¹

Aj napriek negatívnemu vývoju v náladách obyvateľstva však v spoločnosti zrejme prevládalo presvedčenie, že k priamemu útoku spojencov na niektoré zo slovenských miest nepríde. Svedčia o tom správy, podľa ktorých berie obyvateľstvo vyhlásenie viacerých leteckých poplachov „na vedomie bez obavy a je presvedčené, že ku skutočnému náletu nepríde“.³² Pravdepodobne preto vyvolalo spojenecké bombardovanie hlavného mesta v júni 1944 silné reakcie – napríklad v senickom okrese, ktorého obyvatelia boli údajne presvedčení, že Slovensku sa priamym bojom podarí vyhnúť, „[t]erroristický letecký útok spojencov na hlavné mesto Bratislavu, ako aj neskorší vzdušný boj nad západným Slovenskom silne zapôsobil na obyvateľstvo. Poplchy, ktoré predtým bralo občianstvo bez obavy na vedomie, vzaly svoju vážnosť, čím predpisy a pokyny CPO³³ sú dôkladne dodržiavané.“³⁴ Podobná správa prišla aj zo Skalice, kde „od tej doby počas poplachu obyvateľstvo sa chová tu veľmi disciplinovane a dodržiava prísne predpisy CPO“³⁵ a z Prešova, kde „[č]astejšie letecké poplchy vyvolávajú istý neklud v radoch obyvateľstva, pričom však uvedomujú si širšie vrstvy vážnosť doby a badať v dôsledku toho väčšie porozumenie pre dodržiavanie všetkých nariadení CPO“.³⁶

Podolec už spomenul, že reforma obecnej správy bola jednou z vnútropolitických udalostí, ktoré mali vplyv na náladu obyvateľstva, čo situačné správy do istej

²⁹ SNA, f. ÚŠB, šk. 761, č. 2 (USHMM, RG-57.001M, m. 410, sn. 57).

³⁰ SNA, f. ÚŠB, šk. 761, č. 2 (USHMM, RG-57.001M, m. 410, sn. 61). Pozri tiež SNA, 209-761-12.

³¹ SNA, 209-752-5. Neúspešný atentát na A. Hitlera údajne zaujal aj obyvateľstvo topolčianskeho okresu, ktoré v tom videlo „nejednotnosť vo vedení vojny u ríšskych činiteľov a v súvisi týmto očakáva skoré skončenie vojny. Medzi obyvateľstvom v dôsledku toho panuje nervozita“ SNA, 209-763-10.

³² SNA, f. ÚŠB, šk. 770, č. 1 (USHMM, RG-57.001M, m. 411, sn. 144). Pozri tiež Martin Lacko, *Slovenská republika 1939–1945* (Bratislava: Perfekt, Ústav pamäti národa, 2008), 170.

³³ CPO je skratka pre Civilnú protileteckú ochranu.

³⁴ SNA, f. ÚŠB, šk. 770, č. 1 (USHMM, RG-57.001M, m. 411, sn. 152).

³⁵ SNA, f. ÚŠB, šk. 770, č. 3 (USHMM, RG-57.001M, m. 411, sn. 242).

³⁶ SNA, f. ÚŠB, šk. 761, č. 2 (USHMM, RG-57.001M, m. 410, sn. 21).

miery potvrdzujú.³⁷ Samozrejme výraznejšie do každodenného života slovenskej spoločnosti zasiahla dobrovoľná evakuácia Bratislavy na jar 1944, evakuácia východného Slovenska a vyhlásenie tejto časti za operačné pásmo nemeckej armády na začiatku augusta 1944. Najmä vo východných častiach republiky vyvrcholila vojnová nervozita „a to preto, lebo vojna sa priblížila k štátu“.³⁸ Je pritom zaujímavé, že s evakuáciou východného Slovenska začali okresní náčelníci venovať väčšiu pozornosť tzv. židovskej otázke. V niektorých častiach republiky sa miestne obyvateľstvo totiž údajne ťažko vyrovnávalo s tým, že z evakuovaných častí boli presídlení aj Židia. Do gelnického okresu sa napríklad v dôsledku evakuácie pristahovalo šesť židovských rodín, čo podľa okresného náčelníka viedlo k tomu, že „obyvateľstvo obcí, kde sa usadili stalo sa nespokojnejšie a boly hlasy, aby boli odstránení. Som vyzval týchto pristahovaných Židov, aby sa z okresu vzdiali do inej obce“.³⁹ Židia sa z gelnického okresu na pokyn okresného náčelníka skutočne vysťahovali, zahraničnopolitické udalosti však „pôsobili na hladinu pokoja obyvateľstva dojmom nepriaznivým“.⁴⁰ O čom ale takéto reakcie hovoria v súvislosti s náladami a postojmi slovenskej spoločnosti k tzv. židovskej otázke, ktoré sú predmetom tejto práce? Na jednu stranu je zřejmé, že tzv. židovská otázka s vysťahovaním Židov nezmizla úplne. Na druhú stranu aj uvedený príklad z gelnického okresu vypovedá o tom, že jej význam pre väčštinovú spoločnosť a/alebo pisateľov situačných správ sa menil pod vplyvom domácich i zahraničnopolitických udalostí. Inými slovami, niekoľko posledných mesiacov existencie slovenského štátu boli obdobím strachu z budúcnosti – štátnej i individuálnej. Preto nie je prekvapujúce, že tzv. židovská otázka v tomto období ustúpila do úzadia. Opätovná prítomnosť Židov v obciach a okresoch, ktoré boli od Židov predtým „očistené“, ale mohla tzv. židovskej otázke dodať na vážnosti. To mohlo mať podľa mňa za následok zradikalizovanie nálad a postojov k tým, ktorí boli nepohodlnými svedkami protizidovskej politiky v praxi.

Silnejúce partizánske aktivity sa 11. augusta 1944 pokúsil minister vnútra Alexander Mach zastaviť vyhlásením stanného práva, ktoré platilo od nasledujúceho dňa. V tom čase sa ale už podľa citovaného historika Liptáka na Slovensku „vytvárala ozaj revolučná a výbušná situácia“. Partizánske jednotky, nachádzajúce sa najmä na strednom a východnom Slovensku, posilnili skupiny zo Sovietskeho

³⁷ SNA, f. ÚŠB, šk. 770, č. 11 (USHMM, RG-57.001M, m. 411, sn. 209).

³⁸ SNA, šk. 761, č. 2 (USHMM, RG-57.001M, m. 410, sn. 38).

³⁹ SNA, 209-752-5.

⁴⁰ SNA, 209-752-5. Aj v banskobystrickom okrese obyvateľstvo údajne „s neľúbosťou“ vnímalo pristahovanie niekoľkých židovských rodín v dôsledku evakuácie Šarišsko-zemplínskej župy. Podľa tamojšieho okresného náčelníka išlo o sociálnu otázku, v Banskej Bystrici bola totiž „veľká bytová núdza, ktorú noví pristahovalci ešte zväčšujú a preto nie je žiaducné, aby ďalším rodinám – najmä židovským – pristahovanie bolo povolené“. Bližšie pozri SNA, 209-748-6.

zvazu, „[m]nožili sa prepady nemeckých a vojenských stanovíšť, podnikov, útoky na železnice a pod. Z kasární dezertovali vojaci, odbojári vo vojsku pomáhali vyzbrojovať a kryť činnosť partizánov. Rýchly postup sovietskych vojsk smerom k východnej hranici posiloval netrpezlivosť podniknúť proti Nemcom niečo veľké a účinné.“⁴¹ Prvé boje vypukli 29. augusta 1944 v reakcii na to, ako nemecká divízia prekročila západné hranice republiky.⁴²

Udalosti z konca leta a začiatku jesene 1944 podstatným spôsobom zmenili postavenie zvyšku židovskej menšiny na Slovensku. To bolo v tomto období de facto rozdelené na dva štáty. Jedným bola Slovenská republika, okupovaná nacistickým Nemeckom, a druhým bolo povstalecké územie, na ktorom sa k moci prihlásila Slovenská národná rada.⁴³ Obidva celky pritom zaujali diametrálne odlišný prístup k židovskej komunite. Kým Slovenská národná rada na povstalcami kontrolovanom území zrušila všetky protižidovské opatrenia, vrátane arizačných prevodov, oficiálna propaganda „tieto samozrejme demokratické opatrenia vrcholného povstaleckého orgánu označila za dôkaz, že povstanie, ktoré deklarovalo aj obnovenie Československej republiky, vlastne sleduje v prvom rade záujmy židov“.⁴⁴

Koľko bolo na Slovensku Židov v čase vypuknutia SNP? Podľa Ladislava Lipschera bolo na Slovensku k 1. júnu 1943 okolo 18 tisíc Židov, vrátane vlastníkov prezidentských výnimiek, tzv. hospodársky dôležitých Židov, ako aj Židov v koncentračných táboroch, strediskách a vojenských pracovných formáciách.⁴⁵ Katarína Hradská uvádza približne rovnaké číslo, necelých 19 tisíc Židov, ktorí na Slovensku žili v roku 1944.⁴⁶ Jelínek odhaduje, že na Slovensku mohlo byť pred vypuknutím SNP približne 25 tisíc Židov, k tomuto číslu však podľa neho musíme pripočítať ešte asi tritisíc Židov, ktorí na Slovensko utiekli (alebo sa vrátili)

⁴¹ Lipták, *Slovensko v 20. storočí*, 246.

⁴² Slovenská národná rada počítala s dvoma variantami, kedy na Slovensku začne „veľký boj proti Nemcom a domácim zradcom“ – buď v dôsledku okupácie Slovenska, „a za tejto situácie každopádne bojovať budeme, i keď boj eventuálne bude veľmi nevýhodný“, alebo „po novej dohode s ZSSR a po koordinácii našej akcie do plánov Červenej armády vtedy, keď sovietske vojská budú sa dotýkať našich hraníc alebo budú v takom položení, že spojenie našej a sovietskej armády bude fyzicky možné“. Slovenské národné povstanie, ed. Prečan, dok. 576, 962; Lipták, *Slovensko v 20. storočí*, 245.

⁴³ Slovenská národná rada vznikla na základe Vianočnej dohody z decembra 1943 a na svojej ustanovujúcej schôdzi 1. septembra 1944 prijala Deklaráciu Slovenskej národnej rady, podľa ktorej „[v]šetky demokratické a pokrokové zložky a smery slovenského národa, ktoré viedli neustály boj proti jeho nacistickým nemeckým spojencom, utvorili dnešného dňa Slovenskú Národnú Radu ako vrcholný orgán domáceho slovenského odboja“. Pozri *Slovenské národné povstanie*, ed. Prečan, dok. 212, 390–391.

⁴⁴ Ivan Kamenec, *Po stopách tragédie* (Bratislava: Archa, 1991), 273.

⁴⁵ Ladislav Lipscher, *Židia v Slovenskom štáte, 1939–1945* (Bratislava: Print-servis), 161–62.

⁴⁶ Katarína Hradská, „Deportácie slovenských Židov v rokoch 1944–45 so zreteľom na transporty do Terezína“, *Historický časopis* 45, č. 3 (1997): 456.

z Maďarska⁴⁷ či Poľska.⁴⁸ Do Povstania sa pritom mohlo zapojiť 800 až 1200 Židov.⁴⁹ Účasť Židov na bojoch proti nacistickému Nemecku – ak budem vychádzať z obidvoch maximálnych čísiel, čiže 1200 Židov z celkového počtu 28 000 – tak približne zodpovedala ich celkovému, predvojnovému podielu v spoločnosti (4 %).

Niekoľko dní po príchode nemeckých okupačných vojsk získala slovenská vláda novú podobu, premiérom sa stal Štefan Tiso, ministrom obrany Štefan Haššík a náčelníkom Hlavného štábu Hlinkovej gardy Otomar Kubala. Ten bol prakticky jediným, ktorému Nemci po vypuknutí Povstania dôverovali.⁵⁰ Podľa Lacka sa „obrodená“ HG stala najaktívnejším ozbrojeným článkom domáceho režimu. Skôr ako o obnove Hlinkovej gardy by sa však dalo hovoriť o novej organizácii; na rozdiel od HG boli totiž Pohotovostné oddiely HG (POHG) ozbrojenými jednotkami a čo je najdôležitejšie, stratili pôvodne dobrovoľnícky charakter.“⁵¹ Nezmenila sa však len vládna zostava, ale aj kompetencie ministerstiev. Židovská otázka napríklad už ďalej nespádala do právomocí ministerstva vnútra, ale bola pridelená ministerstvu národnej obrany.

Nacistické Nemecko, ktoré od 29. augusta 1944 okupovalo územie Slovenska, rovnako ako nová slovenská vláda sa zhodovali v tom, že povstanie bolo predovšetkým dielom Židov. Z viacerých dochovaných zdrojov však vyplýva, že slovenské i nemecké oficiálne miesta mali rozdielny názor na budúcnosť zvyšku pôvodnej židovskej komunity na Slovensku. Prístup novej slovenskej vlády k zvyšku židovskej menšiny na Slovensku bol zrejmy z jej prvých zasadnutí, na ktorých sa vláda roz-

⁴⁷ Najväčší počet Židov z Maďarska prišiel na Slovensko na jar 1944, kedy začali deportácie Židov z obsadeného Maďarska. Prvé deportácie Židov z Maďarska sa uskutočnili v polovici mája 1944, v nasledujúcich menej ako dvoch mesiacoch bolo vyvezených takmer 440 tisíc Židov.

⁴⁸ Yeshayahu Jelinek, „The Role of the Jews in Slovakian Resistance“, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 15, č. 3 (1967): 419, pozn. č. 24. Ferdinand Ďurčanský, slovenský minister zahraničných vecí v rokoch 1939 až 1940, sa v povojnovom období vyjadril, že na Slovensku bolo v čase Povstania ešte asi 55 tisíc Židov. Toto číslo, rovnako ako o niečo realistickejší odhad Františka Vnuka, ktorý sa prikláňa k počtu 34 tisíc Židov, sa zdá byť nadnesené. Ak bolo na Slovensku po Viedenskej arbitráži 91 tisíc, z ktorých bolo 58 tisíc deportovaných v období medzi marcom a októbrom 1942, tak mohlo na Slovensku zostať maximálne 32 tisíc Židov. Z tohto čísla však musíme odpočítať Židov, ktorým sa zo Slovenska podarilo utiecť a tých, ktorí sa skrývali. Jelinek vidí za zveličovaním počtu Židov na Slovensku v čase SNP snahu zdiskreditovať Povstanie ako protislovenský puč. Pozri Jelinek, „The Role of the Jews“, 419, pozn. č. 24; Ferdinand Ďurčanský, Es war nur eine sowjetische Partisanenaktion, in *Politische Studien* 157 (1963): 522; František Vnuk, *Neuveriteľné sprisahanie* (Trenčín: Vydavateľstvo Ivana Štelcera, 1993), 112.

⁴⁹ Jelinek, „The Role of the Jews“, 419, pozn. č. 24.

⁵⁰ NARA, f. 242, m. T-175/130, sn. 256953-256954.

⁵¹ Lacko, *Slovenská republika*, 178. Podľa M. Lacka bolo v POHG „celkovo 2 600 príslušníkov, čo bolo približne po percenta zbraneschopných mužov v rámci SR“, Lacko, *Slovenská republika*, 178, podľa historika Jamesa Warda mohli mať POHG v januári 1945 okolo 4–5 tisíc členov. Pozri James Mace Ward, *No Saint: Jozef Tiso, 1887–1947* (doktorská dizertácia, Stanford University, 2008), 475.

hodla sústrediť Židov do bývalého pracovného tábora v Seredi.⁵² Výnimka platila len pre Židov-lekárov, lekárnikov, zubných technikov a zverolekárov, ktorí mohli byť zaistení len s povolením šéfa zdravotného odboru Ministerstva vnútra, v prípade zverolekárov, s povolením šéfa prezídia Ministerstva hospodárstva.⁵³ Z dochovaných dokumentov sa zdá, že slovenská vláda chcela Židov využívať ako pracovnú silu na Slovensku a nie ich deportovať za hranice štátu, čo potvrdzuje napríklad aj dochovaná zápisnica zo zasadnutia vlády zo začiatku októbra 1944. Na tomto zasadnutí sa nová slovenská vláda uzniesla „obrátiť sa na príslušné nemecké miesta s požiadaním, aby sa Židia koncentrovali a zaraďovali do práce len na území Slovenskej republiky“.⁵⁴ Prečo sa ale v tomto období postoj slovenskej vlády k zvyšku židovskej komunity zmenil? Vedľa blížiaceho sa konca vojny – a hľadania si alibi, svoju úlohu zrejme zohrali aj stále silnejšie medzinárodné protesty proti ďalším deportáciám Židov zo Slovenska. Najostrejšie protesty boli slovenskej vláde adresované z Vatikánu. Už 20. septembra 1944 odoslal Vatikán slovenskej vláde verbálnu nótu so žiadosťou, aby upustila od plánovaných deportácií.⁵⁵ Diplomatický zástupca Vatikánu na Slovensku Burzio za Židov dokonca opakovane intervenoval u prezidenta Tisa.⁵⁶ Sám Burzio ale na konci októbra 1944 konštatoval, že „[k]roky na záchranu židov pred deportáciou ostali bez účinku; deportácia je v prúde a hon na ukrytých židov pokračuje. Následkom okupácie zmizli aj zvyšky slovenskej nezávislosti. Vláda a prezident republiky servilne vykonávajú príkazy okupačných úradov. Dobří katolíci sú znechutení postojom prezidenta republiky a kladú si otázku, na čo ešte čaká, prečo už nepodá demisiu.“⁵⁷ Intervencie Vatikánu v prospech Židov na Slovensku však pokračovali. Štátny sekretár Vatikánu Tardini navrhol, aby pápež poslal Burziovi telegram, aby v jeho mene vyzval slovenského prezidenta „aby svoje city a úmysly zladil so svojou kňazskou dôstojnosťou a svedomím. Krivdy a násilie páchané za jeho prezidentovania zaťažujú jeho dušu kňaza, zneuctujú jeho vlasť, diskreditujú klerus a poškodzujú cirkev aj

⁵² Kamenec, *Po stopách tragédie*, 267.

⁵³ SNA, fond NS, Štefan Tiso, Tňľud 10/46-3, in *Holokaust na Slovensku 2, Prezident, vláda, Snem SR a Štátna rada o židovskej otázke 1939–1945, Dokumenty*, eds. Eduard Nižňanský, Ivan Kamenec, dok. 133, Úryvok zo zápisnice zo zasadnutia vlády 15. 9. 1944 (Bratislava: Nadácia Milana Šimečku, Židovská náboženská obec Bratislava, 2003), 303.

⁵⁴ SNA, fond NS, Štefan Tiso, Tňľud 10/46-3, in *Holokaust na Slovensku 2*, eds. Nižňanský, Kamenec, dok. č. 133, Úryvok zo zápisnice zo zasadnutia vlády 15. 9. 1944, 304.

⁵⁵ Karol Murín, *Spomienky a svedectvo* (Partizánske: Priatelia prezidenta Tisu vo vydavateľstve Garmond, 1992), 76–77.

⁵⁶ *Ibid.*, 76.

⁵⁷ Actes, zv. X, č. 377, s. 461 (AES 6992/44), in *Vatikán a Slovenská republika, 1939–1945, Dokumenty*, eds. Ivan Kamenec, Vladimír Prečan, Stanislav Škovránek, dok. 135, Msgr. Burzio Štátnemu sekretariátu, Záškrok v prospech židov nepriniesol úspech (Bratislava: Slovak Academic Press, 1992), 202–203.

v zahraničí.⁵⁸ Jediný Tisov list pápežovi, v ktorom reaguje na výhrady Vatikánu voči politike slovenskej vlády voči Židom na Slovensku, je datovaný 8. novembra 1944. V liste pápežovi Piovi XII sa Tiso ohradzuje voči nepravdivým správam, ktoré podľa neho zveličujú nepriateľská propaganda, o „krutých opatreniach vlády Slovenskej republiky, protiviacich sa princípom ľudskosti a spravodlivosti, voči osobám pre ich národnosť a rasu“. Tiso pritom argumentoval tým, že v slovenskom štáte „nebol vynesený ani jeden rozsudok smrti“ a že politické zmeny typu vyhlásenia autonómie v októbri 1938 a vyhlásenia samostatného štátu v marci 1939 sa udiali „bez preliatia jedinej kvapky krvi“. Tiso v liste obhajoval kroky slovenskej vlády proti Čechom a Židom, keď doslova napísal, že skutočnosť, že „vláda poslala domov Čechov, ktorí boli na Slovensku zbytoční, a že židov uvoľnila na práce do Nemecka, kam poslala aj veľký počet Slovákov, nemožno pripísať vláde na ľarchu. Vláda Slovenskej republiky neuskutočnila inkriminované akcie proti Čechom a židom pre ich národnú alebo rasovú príslušnosť, ale z povinnosti brániť svoj národ proti nepriateľom, ktorí po stáročia zhubne pôsobili v jej lone, – a to tak, že aj v nie malom počte a sú dobre, ba dokonca veľmi dobre situovaní.“⁵⁹ Tiso tak aj v čase, kedy už bolo zrejmé, že porážka nacistického Nemecka je len otázkou času, ospravedlňoval protičeské a protižidovské opatrenia ako akt národnej sebaobrany. Čo je na tomto liste zaujímavé, je Tisom zreteľne artikulované sklamanie z vypuknutia povstania, z čoho vinil Čechov a Židov, „ktorí sa mali počas piatich rokov existencie Slovenskej republiky dobre“ a ktorí sa spojili s „nepriateľskými parašutistami rôznych národností, ktorých zhodili na Slovensko zo vzduchu a začali otvorenú vzburu proti Slovenskej republike“.⁶⁰ Spojením „ktorí sa počas piatich rokov existencie Slovenskej republiky dobre“ Tiso zrejme narážal predovšetkým na Židov, ktorí obdržali prezidentskú výnimku a z ktorých sa ťažko odhadnuteľný počet na povstanie skutočne zúčastnil. Dosvedčuje to aj fakt, že Tiso v tomto období mnohé ním vydané prezidentské výnimky zrušil.⁶¹ V druhej vlne deportácií však Nemci žiadne výnimky – ani tie prezidentské – neakceptovali.

Proti ďalším deportáciám neprotestoval iba Vatikán, ale napríklad aj švajčiarska Spolková rada. Tá v liste z 24. októbra 1944 varovala slovenskú vládu, že ob-

⁵⁸ Actes, zv. X, č. 378, s. 461–462 (AES 6992/44, autograf), in *Vatikán a Slovenská republika*, eds. Kamenec, Prečan, Škovránek, dok. 136, Poznámky Msgr. Tardiniho, Návrh na varovanie prezidenta Tisu, 202–3.

⁵⁹ Actes, zv. X, č. 389, s. 475–478 (AES 8674/44, autograf, 8674/44, 7281/44), in *Vatikán a Slovenská republika*, eds. Kamenec, Prečan, Škovránek, dok. 138, Tiso pápežovi Piovi XII, Ospravedlnenie opatrení slovenskej vlády, 207.

⁶⁰ *Ibid.*, 207–208.

⁶¹ Ward, *No Saint*, 477.

novenie deportácií bude mať za následok vážne zhoršenie vzájomných vzťahov.⁶² Listom z 27. novembra 1944 sa na Tisa obrátil Ehrling Eidem, arcibiskup z Uppsaly. Eidem v úvode svojho listu otvorene konštatoval, že „úbohí židovskí bratia si tu v Európe za posledné desaťročia strašne veľa vytrpeli. V niektorých krajinách nášho kontinentu boli takmer vyhladení.“ Eidem Tisa prosil, aby sa ohrozených slovenských Židov ujal, a to napríklad tak, že by ich prepravil na „iné územie, aby im bola umožnená záchrana“.⁶³ Tiso Eidemovi odpovedal až v januári 1945, keď opäť obvinil Židov, že „[o]pustili dosavadné tábory, zanechali svoje pôsobiská, išli do hôr a so zbraňou v ruke a ešte väčšími veľkými finančnými prostriedkami podporovali odboj proti štátu“.⁶⁴

Druhá vlna deportácií bola už v réžii nemeckých vojenských a politických orgánov – a nacisti na protesty nehladeli. V miestach obsadených nemeckou armádou začala nemecká bezpečnostná polícia – s pomocou gardistov – sústreďovať zadržaných Židov v táboch v Seredi. Ten nacisti medzičasom premenili na nemecký koncentračný tábor.⁶⁵ V tejto súvislosti je dôležité pripomenúť si, že židovské pracovné tábory v Seredi, Novákoch a Vyhniach boli spolu s vypuknutím Slovenského národného povstania rozpustené, čo sprevádzal hromadný útek zadržovaných Židov.⁶⁶ Nemecká predstava o budúcnosti zadržaných Židov získala presnú podobu v polovici septembra 1944, kedy na Slovensko prišiel Eichmannov „najlepší muž“, Alois Brunner.⁶⁷ Mal tu zúročiť svoju skúsenosť z Viedne, Berlína, Solúne a Francúzska.⁶⁸ Brunner sa v súvislosti s tzv. riešením židovskej otázky na Slovensku vyjadril, že „nebude úradovať za stolom, ale v teréne“ – a tak aj urobil. Pod Brunnerovým osobným vedením sa 27. septembra 1944 začala razia na bratislavských Židov, ktorá bola čoskoro rozšírená na celé Slovensko.⁶⁹ Zo Serede odišlo do konca marca 1945 celkom 13 židovských transportov, v ktorých bolo násilne vyvezených približne 13 500 ľudí, a to predovšetkým do Auschwitzu, menšia časť do koncentračných táborov Ravensbrück, Sachsenhausen, Bergen-

⁶² Kamenec, *Po stopách tragédie*, 270–71.

⁶³ SNA, f. KPR (409), kartón 8, bez čísla, in *Holokaust na Slovensku 2*, eds. Nižňanský, Kamenec, dok. 139, List Eidema, arcibiskupa z Uppsaly 27. 11. 1944 Jozefovi Tisovi, 309.

⁶⁴ SNA, f. KPR (409), kartón 8, bez čísla, in *Holokaust na Slovensku 2*, eds. Nižňanský, Kamenec, dok. 140, List J. Tisa 4. 1. 1945 Eidemovi, arcibiskupovi v Uppsale, 310.

⁶⁵ Pozri Lipscher, *Židia v slovenskom štáte*, 214.

⁶⁶ *Pozri Holokaust na Slovensku 5, Židovské pracovné tábory a strediská na Slovensku 1938–1944, Dokumenty*, zost. Eduard Nižňanský, Igor Baka, Ivan Kamenec, dok. 127–128 (Bratislava: Nadácia Milana Šimečku, Židovská náboženská obec Bratislava, Vojenský historický ústav, 2004), 292–97.

⁶⁷ Martin A. Lee, *The Beast Reawakens: Fascism's Resurgence from Hitler's Spymasters to Today's Neo-Nazi Groups and Right-Wing Extremists* (New York: Routledge, 2000), 149.

⁶⁸ Hans Safrian, *Eichmann und seine Gehilfen* (Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 1997), 309.

⁶⁹ *Ibid.*, 310.

Belsen. Najmenšia skupina smerovala do geta v Terezíne. Z deportovaných Židov asi 10 tisíc zahynulo.⁷⁰

V súvislosti s druhou deportačnou vlnou si viacero historikov položilo otázku, kto bol za obnovené transportácie zodpovedný. Na jednej strane je zrejmé, že po obsadení Slovenska nemeckou armádou bola moc rekonštruovanej vlády skôr formálna, a tiež, že slovenská vláda sa novým deportáciami snažila zabrániť. Na druhej strane ale slovenská vláda pripravila pre obnovenie deportácií vhodné podmienky, napríklad keď Povstanie opakovanne označovala za židovskú prácu.⁷¹ Navyše, aj keď nemecké úrady Židov deportovali bez ohľadu na to, či boli držiteľmi niektorej z výnimiek, slovenské orgány vyšli okupačnej moci v ústrety, napríklad nariadením Ministerstva národnej obrany z konci októbra 1944, ktorým sa malo zistiť, „či medzi osobami, ktorým bolo udelené oslobodenie podľa §-u 255, nar. č. 198/1941 Sl. z. nie sú také, ktoré sa stali nevhodnými udeleného oslobodenia“.⁷² Je tiež zrejmé, že „[h]oci nemecké bezpečnostné orgány ‚konečné riešenie‘ židovskej otázky na Slovensku do vlastných rúk, neboli by mohli túto akciu uskutočniť v takom rozsahu, keby im zo slovenskej strany neboli pomáhali“.⁷³ Dôležitú úlohu pri zatýkaní Židov zohral práve Pohotovostný oddiel HG, ktorý sa zúčastnil aj na masových vraždách v Kremničke, Nemeckej, Kováčovej a Babinej.⁷⁴

Aké ale boli reakcie väčšinového obyvateľstva k udalostiam na sklonku roku 1944 a začiatku roku 1945 a akým spôsobom tieto udalosti ovplyvnili nálady a postoje slovenskej spoločnosti k režimu slovenského štátu a tzv. židovskej otázke? Čo sa týka mienky verejnosti v tomto období, tie zrejme najlepšie vystihujú pojmy ako strach, nervozita, apatickosť alebo nečinnosť. Tá sa prejavovala ako medzi predstaviteľmi miestnych pobočiek HSLŠ či HG, neochotou k nastúpeniu do vojenskej služby medzi mužmi, ale aj nezájmom obyvateľstva o politické zhromaždenia.⁷⁵ Podobné nálady sa nevyhli ani miestnej nemeckej komunite.⁷⁶

Čo sa týka poklesu politickej aktivity, topolčiansky okresný náčelník si napríklad v novembri 1944 všimol, že „prv exponovaní ľudia na poli politickom žiadnu činnosť nevyvávajú, ba opak, stránia sa práce“ a tiež, že „[u] jednotlivých složiek verejného života a jeho činiteľov následkom súčasných pomerov pozorovať absol-

⁷⁰ Kamenec, *Po stopách tragédie*, 271. K téme pozri tiež Eduard Nižňanský, „Deportácie Židov zo Slovenska v rokoch 1944/45 – niekoľko dokumentov“, in *Studia historica Nitriensia* 8 (1999), 299–308.

⁷¹ Kamenec, *Po stopách tragédie*, 272.

⁷² Štátny archív Nitra, pobočka Topolčany, f. Okresný úrad v Bánovciach nad Bebravou, 1923–1945, šk. 85, č. D1-861/44 prez.

⁷³ Lipscher, *Židia v Slovenskom štáte*, 217.

⁷⁴ Lacko, *Slovenská republika*, 179.

⁷⁵ SNA, 209-763-10.

⁷⁶ SNA, f. 209, šk. 752, č. 1 (USHMM, RG-57.001M, m. 410, sn. 303).

útnu nečinnosť, ba úplné vypojenie sa z práce“.⁷⁷ K približne rovnakému názoru sa v decembri 1944 priklonil okresný náčelník z Turčianskeho Svätého Martina, podľa ktorého „[p]ovšimnutia hodný je tiež zjav nedôvery medzi čelnými straníkmi, čo sa prejavuje v poradách, rozmluvách medzi štyrmi očami a stránenia sa zodpovednosti“.⁷⁸ Zdržanlivú náladu veľmi najvýstižnejšie vyjadril ilavský okresný náčelník v svojej správe za druhú polovicu novembra 1944: „Všeobecná situácia je viac-menej nevyjasnená a značná časť obyvateľstva pod dojomom frontových udalostí a z obavy, že nepriateľská ofenzíva za krátky čas zachvátiť môže aj toto územie, chová sa celkom negativne a svoje cítenie na vonok nijako neprejavuje. Táto zdržanlivosť obyvateľstva, hlavne vo vonkajších obciach, má svoju príčinu aj v partizánskom nebezpečí a preto funkcionári Strany a Gardy – keďže ani bezpečnostné pomery pre nedostatok spoľahlivých bezpečnostných orgánov neni sú uspokojivé – vyhybajú všetkému, čo by vyvolať mohlo pomstvu po okrese sa túlajúcich band.“⁷⁹ Prešovskí a senickí okresní náčelníci vo svojich správach z prvej polovice decembra 1944 v podobnom duchu poznamenali, že „[c]elá pozornosť obyvateľstva je venovaná výlučne vojnovým udalostiam a pod citelným tlakom týchto každý sa stará len o svoje záujmy, najmä o záchranu života a majetku“⁸⁰ a že „[v]šeobecnú náladu ľudu možno tedy charakterizovať počiatkom zimného obdobia slovami: nervozita, obavy a počiatok skrytej nespokojnosti“.⁸¹ Menšia politická aktivita sa prejavila nielen u miestnych funkcionárov gardy a strany, podobnú zdržanlivosť bolo badať aj medzi obyvateľstvom. Volieb do obecného výboru v Trenčíne, ktoré sa konali v marci 1944, sa zúčastnila len približne jedna tretina tamajších členov strany.⁸²

Vplyv na pokles nálad obyvateľstva prisudzovali viacerí okresní náčelníci zahraničnej propagande, alebo presnejšie, londýnskemu a moskovskému rozhlasu. Okresný náčelník v Ružomberku napríklad v lete 1944 poznamenal, že „[o]byvateľstvo stále sleduje pri radioprijímačoch najmä vzdušnú situáciu, ale aj politickú situáciu a to hlavne odpočúvaním zpráw z Londýna az Moskvy. V tejto súvislosti považujem za potrebné navrhnúť, aby aj Slovenský rozhlas venoval najmä vysielaniu leteckej situácii patričnú pozornosť v tom smysle, aby nepriateľské lietadlá nachodiace sa nad územím Slovenska, bolo presnejšie podané na ktorom mieste sa nachodia a aby vysielanie bolo predĺžené v prípade akcií nepriateľských lietadiel

⁷⁷ SNA, 209-763-10.

⁷⁸ SNA, 209-773-12.

⁷⁹ SNA, f. 209, šk.F 753, č. 3 (USHMM, RG-57.001M, m. 410, sn. 230)

⁸⁰ SNA, f. 209, šk. 761, č. 2 (USHMM, RG-57.001M, m. 410, sn. 61).

⁸¹ SNA, f. 209, šk. 770, č. 1 (USHMM, RG-57.001M, m. 411, sn. 184).

⁸² Ivan Kamenec, „Trenčín v rokoch 1938–1945, Politický a spoločenský vývin“, in *Trenčín: Vlastivedná monografia*, zv. 2, ed. Milan Šimšíš (Bratislava: Alfa-Press, 1997), 35.

u nás aj po 23 hodine.⁸³ Na ministerstve vnútra si hlásenia okresných náčelníkov o zníženej odolnosti obyvateľstva v prípade zahraničnej propagandy všimli už na začiatku júna 1944. Práve hlásenie prezídia ministerstva vnútra z júna 1944 ponúka zaujímavý pohľad do uvažovania vtedajších predstaviteľov o využití propagandy k usmerneniu nálad obyvateľstva. V spomínanej správe sa uvádza, že „[z]ákaz počúvania nepriateľského rozhlasu sa prakticky neosvedčuje a akékoľvek mechanické opatrenia na prijímacích prístrojoch by asi tiež nemali želaný účinok“.⁸⁴ Zhabanie rádioprijímačov údajne nespoľahlivým osobám pritom patrilo k častej praxi v slovenskom štáte, a to po celú dobu existencie vojnovnej republiky.⁸⁵ Toto opatrenie sa však samozrejme nestretlo vždy s porozumením medzi obyvateľstvom, ako to dokazuje nasledujúci príklad z obce Košeca, okres Ilava, z jesene 1944. Podľa tamojšieho starostu zhabala žandárska stanica rádiové prijímače „väčšinou u chudobných robotníkov a politicky bezvýznamných občanov“, čo malo v obci spôsobiť „určitý rozruch v spolunažívaní občanov“. Starosta v Košeci preto žiadal okresný úrad v Ilave „o uvoľnenie radio prijímačov, a aby nebolo obavy pre načúvanie cudzích staníc, nech sú aparáty vyladené na Bratislavský rozhlas, čo viac prospeje k ukludneniu v terajšom čase ako zabavenie“.⁸⁶

Zdá sa, že na ministerstve vnútra existovali na začiatku leta 1944 dva pohľady na to, akým spôsobom by mala slovenská propaganda reagovať na vysielanie z Londýna a Moskvy. Podľa jedného názoru „[n]ajúčinnjšou obranou by azda bolo, keby náš vlastný rozhlas (alebo len tlač?) systematicky reagovali na závažnejšie propagačné vysielanie nepriateľského rozhlasu, pokiaľ sa týka Slovenska. Nemusela by to byť priama odpoveď, ale vecné, pokojné a presvedčivé rozobratie dotýčajnej otázky s nášho stanoviska.“⁸⁷ Samotný minister vnútra Mach si ale zrejme nemyslel, že reagovať na zahraničnú vojnovú propagandu je vhodným prostriedkom, keď poslanca a redaktora bratislavského rozhlasu Konštantína Čulena požiadal, aby sa vo svojich reláciách pridržiaval „láskave konštatovania pozitívnych

⁸³ SNA, 209-769-5.

⁸⁴ SNA, f. MV, šk. 706, č. 113 (USHMM, RG-57.001M, m. 303, sn. 761).

⁸⁵ K zhabaniu rádioprijímačov najčastejšie dochádzalo podľa zákona z decembra 1939 o trestnom stíhaní činov, ktorými sa ohrozuje verejný poriadok, pokoj a verejná bezpečnosť; Slovenský zákonník, 1939, zák. č. 326/1939 Sl. z.; Jan Rychlík, „Perzekúcia odporcov režimu na Slovensku 1938–1945 (K problematike charakteru ľudáckeho režimu)“, in *Slovenská republika 1939–1945 očami mladých historikov IV*, eds. Michal Šmigel, Peter Mičko (Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela – Ústav vedy a výskumu, 2005), 126.

⁸⁶ SNA, f. 209, šk. 753, č. 3 (USHMM, RG-57.001M, m. 410, sn. 238). Okresný náčelník v Ilave v správe pre ÚŠB poznamenal, že „starosta obce toto napísal na nátlak ‚chudobných‘. Ako teda vidieť, ľud rozpoznáva len chudobných a bohatých, ale nie dobrých a zlých, alebo spoľahlivých“. Súhlasil však so starostom v Košeci, že „zabavenie rádioprijímačov nevedie k cieľu, ani k náprave“. Bližšie pozri SNA, f. 209, šk. 753, č. 3 (USHMM, RG-57.001M, m. 410, sn. 234).

⁸⁷ SNA, f. MV, šk. 706, č. 113 (USHMM, RG-57.001M, m. 303, sn. 761).

skutočnosti“ a neodvolával sa na cudzí rozhlas, „i keď nebude možné sa tomuto vždycky vyhnúť, najmä keď ich zjavné nepravdy bude možné v náš prospech pozitívne využiť“.⁸⁸

Udalosti z prelomu rokov 1944 a 1945 mali značný vplyv aj na postoje slovenského obyvateľstva k jednotlivým menšinám, či už židovského alebo nemeckého, a poukázali aj na mnohé konfesiónálne nezrovnalosti. Skutočnosť, že sa počas poslednej etapy fungovania slovenského štátu, ktorá bola v znamení okupácie Slovenska armádou nacistického Nemecka a s tým súvisiacich protizidovských opatrení, zachránilo takmer desať tisíc židovských občanov, podľa historika Kamenca znamená, „že by to nebolo možné bez veľkej a obetavej pomoci nežidovských obyvateľov. Ak je niekedy možné hovoriť o masovej pomoci slovenských ľudí perzekvovaným židovským spoluobčanom, tak je to práve v tomto dramatickom období.“⁸⁹ Sám však upozorňuje na to, že okupácia Slovenska odhalila nielen hrdinské skutky, ktoré pomohli zachrániť aspoň časť diskriminovanej židovskej menšiny, ale aj „denunciánstvo, udavačstvo, závišť a nenávisť“.⁹⁰ Inak povedané, napriek tomu, že v tomto období už zrejme málokto veril vo víťazstvo nacistického Nemecka, pre židovskú komunitu bolo niekoľko málo mesiacov druhej svetovej vojny mimoriadne nebezpečných. Väčšina slovenských preživších sa zachránila v úkrytoch, v mestách, dedinách alebo horách, pričom spoločným znakom tejto formy prežitia bola pomoc okolitého obyvateľstva.⁹¹ Pomoc pritom mala rôzne formy, rozlišovať ale môžeme aktívnu pomoc, kedy väčšinové obyvateľstvo Židov priamo ukrývalo, a to vo svojich domoch či ich okolí, alebo im poskytovalo jedlo, oblečenie, prípadne ďalšie materiálne prostriedky, a pasívnu pomoc, kedy niekto o úkryte Židov vedel, túto skutočnosť však nenahlásil. Samozrejme, aj na sklonku roku 1944, či dokonca v prvých mesiacoch roku 1945 dochádzalo k udaniam na Židov – väčšinou s tragickým koncom – a k pokusom získať ešte na poslednú chvíľu niečo zo židovského majetku. Rozlišovať však musíme nielen formu ale aj motívy tých, ktorí Židom pomohli, či im túto pomoc upreli, alebo ich naopak udali, prípadne sa určitým spôsobom pokúsili zmocniť ich majetku.

Životný príbeh G. F., pôvodom zo Zvolena, ktorý posledných sedem mesiacov druhej svetovej vojny prežil len vďaka pomoci nežidovského okolia, poukazuje na to, aké ťažké je zo spätného pohľadu posúdiť motívy záchrancov. G. F. bol synom rabína, ktorý sa na začiatku druhej svetovej vojny spolu so svojou rodinou

⁸⁸ SNA, f. MV, šk. 706, č. 113 (USHMM, RG-57.001M, m. 303, sn. 760).

⁸⁹ Kamenec, *Po stopách tragédie*, 274.

⁹⁰ Kamenec, „Slovenská spoločnosť v rokoch 1939–1945“, *Česko-slovenská historická ročenka* (2004), 102.

⁹¹ Pozri Peter Salner, *Prežili Holokaust* (Bratislava: Veda, 1997), 69–98.

presťahoval do Nového Mesta na Váhom. Spolu so svojou matkou a sestrou sa G. F. krátko po vypuknutí SNP pokúsil dostať do Banskej Bystrice, cestou sa však dostali do paľby nacistických jednotiek, pri ktorej zomrela matka a sestra G. F. Jeden z partizánov vtedy len sedemročného G. F. zobral do obce Bully pri Donovaloch, kde zaklopal na dvere prvého domu v dedine. V rodine P. a J. S., ktorí v tomto dome bývali, zostal mladý židovský chlapec až do apríla 1945. Aká bola motivácia rodiny, ktorá židovskému chlapcovi nakoniec zachránila život? Podľa spomínaného partizána malo byť rodine pohrozené, že ak sa o chlapca nepostarajú, partizáni sa do obce vrátia, celú rodinu vyvražia a dom vypália. Podľa otca G. F., s ktorým sa syn stretol po vojne, mali partizáni rodine povedať, že G. F. je synom známeho muža, ktorý sa im za ich pomoc po vojne odvdáči. Podľa vlastných spomienok G. F. spôsob, akým sa o neho rodina starala, mu je dôkazom, že ho spomínaná rodina naozaj chcela zachrániť, z humaných a kresťanských motívov.⁹²

Aj z výpovedí ďalších preživších je zrejmé, že stanoviť konkrétny motív ich záchrancov je prakticky nemožné. Aj vtedy, keď napríklad vieme, že Židia niektorým z tých, u ktorých sa skrývali, prípadne tým, ktorí im poskytovali potraviny, za túto pomoc zaplatili, sa môžeme opýtať – bol ekonomický motív hlavným dôvodom ich záchrany? Podľa výpovedí viacerých preživších peniaze v takýchto prípadoch neboli jedinou motiváciou tých, ktorí im holokaust pomohli prežiť.⁹³ Samotní záchrancovia najčastejšie hovoria o princípoch humanity a kresťanskej viere ako o dôvodoch, prečo sa diskriminovaným Židom rozhodli pomôcť.⁹⁴

Podobne aj v prípade tých obyvateľov, ktorí Židom pomôcť odmietli, musíme byť opatrní pri posudzovaní motívov ich činov. V prípade ženy, ktorá židovskú rodinu, skrývajúcu sa na sklonku vojny vo Vysokých Tatrách, hneď dvakrát udala – druhýkrát potom, čo Gestapo proti Židom na jej upozornenie nezasiahlo – je pravdepodobné, že tak urobila z pomsty alebo nepriateľstva.⁹⁵ O niečo ťažšie je posúdiť motívy tých, ktorí Židom nepomohli, keď boli o určitú konkrétnu pomoc

⁹² Gideon, F., 1996, „Interview by USC Shoah Foundation Institute for Visual History and Education, University of Southern California“, Bethesda, Maryland, USA, 17. novembra, 3. kazeta, 03:10–06:43; First Person – Conversations with Holocaust Survivors, 13. mája 2009.

⁹³ Ivan, K., 1996, „Interview by USC Shoah Foundation Institute for Visual History and Education, University of Southern California“, Bratislava, Slovenská republika, 12. júla, 3. kazeta, najmä 03:00–05:00.

⁹⁴ Pozri napr. Margita, 1998, „Interview by USC Shoah Foundation Institute for Visual History and Education, University of Southern California“, Rimavska Sobota, Slovenská republika, 13. februára; Peter, Z., 1998, „Interview by USC Shoah Foundation Institute for Visual History and Education, University of Southern California“, Bratislava, Slovenská republika, 19. januára.

⁹⁵ Eva, B., 1996, „Interview by USC Shoah Foundation Institute for Visual History and Education, University of Southern California“, Košice, Slovenská republika, 4. septembra, 2. kazeta, najmä 03:00–05:00.

napríklad požiadaní.⁹⁶ Treba si uvedomiť, že jednanie Slovákov voči Židom malo rôzne zdroje motivácie, a jedným z nich bol určite aj obyčajný strach.

Uviedla som, že udalosti z prelomu rokov 1944 a 1945 poznačili postoje slovenského obyvateľstva k národnostným menšinám a poukázali na problémy vo vzťahu medzi katolíckymi a evanjelikmi, ktoré v menej dramatických časoch mohli zostať skryté. Správa okresného náčelníka v Dolnom Kubíne ponúka zaujímavý pohľad do náboženských pomerov – hoci zo subjektívnej perspektívy katolíckeho okresného náčelníka. Dovolím si z tejto správy odcitovať dlhšiu časť: „Lud ev.a.v v dedinách, vlivom svojich farárov čo raz viac a viac zastával negativistický pomer k Slovenskému štátu, k prezidentovi, ako katolíckemu kňazovi a vláde, údajne len katolíkom prajnej. Naproti tomu katolíci, ktorí sa v Slovenskom štáte stali povedomejšími po stránke náboženskej ako aj kultúrnej a hospodárskej tiež silneli ostentatívne postavili sa za Slovenský štát, za prezidenta a vládu. Tak sa stalo, že v posledných rokoch medzi katolíckymi a evanjelikmi nastal zakuklený boj, ktorý sa vyvrcholil v povstaleckom hnutí vedenom čiste luteránmi. Je neodškriepiteľným a dokázaným faktom, že povstanie i v Dolnom Kubíne pripravovali luteráni, k nemu sa pridali skoro všetci, inteligentí a laici luteránski s veľkým oduševnením [...] Je isté, že keď dá Boh a Slovenský štát ostane, zapojá sa i luteráni do kladnej práce za Slovenský štát, lebo nebudú mať iného východiska. [...] Poznamenávam, že evanjelikov nemožné je ani medzi kresťanov počítať, lebo následkom úplného zhmotárenia sa na prvé miesto stavajú svoju údajnú slovenskosť a len potom svoju kresťanskosť. Práve pre zastávanie takého stanoviska dokázal puč, že zradili i svoj národ i svoju kresťanskosť.“⁹⁷ Podobne to videl aj senický okresný náčelník v októbri 1944, podľa ktorého „[n]áboženské pomery na vonok byly kludné, ale ako som uviedol v predošlej zpráve v podstate sa velmi zhoršily. Vývoj vedúci k politickému sjednoteniu pokračoval práve opačným a dospel až k tomu, bodu, že politické smýšľanie a spoľahlivosť posudzuje sa dľa konfesijnej príslušnosti.“⁹⁸

Bolo by zjednodušením povedať, že problémy v konfesionálnom spolunažívaní existovali len vo vyhrotených časoch, akým bol napríklad záver druhej svetovej vojny. Domnievam sa, že bližšie k pravde bude tvrdenie, že kým problémy existovali aj predtým, v kritických obdobiach vyšli na povrch, prípadne sa eskalovali. Dôležitý podiel na vyhrotení nálad obyvateľstva mali predstavitelia štátu ale i náboženských denominácií, čo potvrdzuje aj výpoveď pamätníčky zo spomínaného

⁹⁶ Peter, Z., 1998, „Interview by USC Shoah Foundation Institute for Visual History and Education, University of Southern California“, Bratislava, Slovenská republika, 19. januára, kazeta 2, 25:00–26:20.

⁹⁷ SNA, 209-752-11.

⁹⁸ SNA, f. 209, šk. 770, č. 1 (USHMM, RG-57.001M, m. 411, sn. 176).

Dolného Kubína: „Takže my sme vyrastali veľmi tolerantne, až kým neprišiel slovenský fašistický štát. Potom naraz došlo k veľkým rozporom práve v týchto vzťahoch po linke náboženskej. [...] Bol tu katolícky pán farár, o ktorom sa hovorí, že bol veľký národovec, že veľmi národovec, že veľmi veľa trpel pre vlasť. No trpel! Ale veľmi veľa tej intolerancie zasial v tomto období do srdc Kubínčanov – bola aj jeho zásluhou. Pretože on bol veľmi, veľmi, veľmi, veľmi zásadový, zásadový zástanca Slovenského štátu len pre Slovákov a len pre jedinú pravú vieru.“⁹⁹

Okupácia Slovenska nemeckou armádou zrejme ďalej prehĺbila protinemecké nálady v spoločnosti, o ktorých nemecké štátobezpečnostné orgány priebežne informovali svoje nadriadené orgány.¹⁰⁰ Podľa októbrovej správy okresného náčelníka v Senici sa „[k]oncom mesiaca počaly sa v miere doposiaľ neobvykle šíriť správy o obsadení Slovenska nemeckým vojskom. Po vyhlásení ministra národnej obrany a po príchode prvých zprávy o odboji slovenských posádok zavládla všeobecná neistota, ba priamo panika. Obavy a neistota zmocnily sa všetkých vrstiev občianstva, jedni sa báli príchodu partizánov, iní zase príchodu nemeckého vojska a prípadne policie.“¹⁰¹ O štrnásť dní už ten istý okresný náčelník konštatoval, že „[o]bывateľstvo je vo väčšine v prejavocho politického smýšľania ako aj názorovo na budúci vývoj situácie zdržanlivé a opatrné, čo možno čiastočne pripisovať prítomnosti nemeckej policie v Senici“.¹⁰² V decembri 1944 už v Topoľčanoch panovala „obecná mienka, že terajší pomer prítomnej nemeckej brannej moci k slovenskému obyvatelstvu je viac nepriateľský ako spojenecký – a že pomer nemohol by byť horší aj keďby Slovensko z vojny vstúpilo“.¹⁰³

Potlačenie Slovenského národného povstania nemohlo upokojiť nálady obyvateľstva, ani zabrániť ďalšiemu rozkladu režimu. Prelety nacistických i spojeneckých lietadiel, evakuácia východných častí republiky, odsun nemeckej menšiny a presun nacistickej armády, násilnosti nemeckých i partizánskych jednotiek ďalej vplývali na sklúčenosť slovenského obyvateľstva. Navyše, ako poznamenal Lacko, „prechod frontu bol mimoriadne dlhý a krvavý – od vstupu do prvej obce Kalinov (21. septembra 1944) až po prechod frontu v kysuckom Klokočove a Makove (3. mája 1945) uplynulo viac než sedem – s povstaleckými bojmi vyše osem mesiacov. Vi-

⁹⁹ Citované in Ivica Bumová, „Prejavy (in)tolerancie voči židovskej komunite v prostredí Dolného Kubína v rokoch 1918–1945“, *Slovenský národopis* 48, č. 1 (2000), 63.

¹⁰⁰ Pozri napr. správu viedenskej bezpečnostnej policie z konca septembra 1942, v ktorej sa doslova píše: „Slováci Nemcov nemilujú, avšak ani ich nenávidia. Z toho samozrejme vyplýva kritický postoj k nám Nemcom ako k národu a tiež ako k nositeľom našich politických ideí“. Pozri NARA, f. 242, m. T-175/552, sn. 9427622.

¹⁰¹ SNA, f. 209, šk. 770, č. 1 (USHMM, RG-57.001M, m. 411, sn. 168)

¹⁰² SNA, f. 209, šk. 770, č. 1 (USHMM, RG-57.001M, m. 411, sn. 178).

¹⁰³ SNA, 209-773-12.

aceré obce či mestá boli postihnuté sovietskym bombardovaním; 20. decembra 1944 bol napríklad bombardovaný Prešov. No najväčšou tragédiou bolo kobercové bombardovanie Nitry dňa 26. marca 1945, ktoré si vyžiadalo takmer 350 životov, predovšetkým civilného obyvateľstva.¹⁰⁴

Senický okresný náčelník vo svojej správe k 15. februáru 1945 poznamenal, že už to nie sú zahraničné udalosti ale „domáce pomery, súvisiace s vojnou“, ktoré vplývajú na nálady miestneho obyvateľstva: „Cez tunajší okres prevážaly sa v prvom týždni februára väčšie presuny ríšskonemeckého vojska, ktoré väčšinou pozostávalo s príslušníkov ruskej, ukrajinskej a pod. národnosti. Tieto jednotky behom prechodu a pobytu v obciach prejavily nedostatočnú disciplinovanosť a jednotlivci dopúšťali sa hrubých prehmatov proti vlastníctvu, domácemu pokoju a osobnej bezpečnosti miestneho obyvateľstva. Boly zistené viaceré konkrétne prípady krádeží, neoprávneného habania vecí a tiež obťažovania žien.“¹⁰⁵ Prechod nemeckej armády cez územie slovenského štátu musel medzi obyvateľstvom vzbudiť už konkrétnejšie vedomie, že nacistický „protektor“ vojnu prehrá. Mnohí obyvatelia si zrejme položili otázku, čo bude pre nich konkrétne – a tiež ich majetok, najmä ak sa k nemu dostali napríklad okradnutím Židov – znamenať prehra nacistického Nemecka. Hlohovecký okresný náčelník, v správe k 31. januáru 1945, sa v tejto súvislosti vyjadril, že „[o]byvateľstvo vzhľadom na vývoj udalostí sa politickým veciam vôbec nevenuje a hľadá východisko, ako zachrániť svoje ímanie pred blížiacim sa nebezpečenstvom vojnovnej skázy. Rovnako je to i s hnutím ľavičiarskym“.¹⁰⁶

Nálady a postoje slovenského občianstva na konci druhej svetovej vojny poznačil strach a z toho vyplývajúca nervozita, čo dokladajú aj posledné dve situačné hlásenia. V Prievidzi na začiatku februára 1945 žilo obyvateľstvo „pod dojmom frontových udalostí a pod dojmom obavy o budúcnosť. [...] HSLS v obciach nepodnikla zvláštnu pozoruhodnú činnosť. Všeobecne možno pozorovať v miestnych organizáciách HSLS ochabnutie činnosti a v mnohých obciach úplné zastavenie“.¹⁰⁷ Podobné to bolo na začiatku januára 1945 v Topoľčanoch, kde sa medzi obyvateľstvom prejavovala „istá nervozita vzhľadom na súčasné vojnové pomery. [...] Sú čulé debaty po krčmách, v domácnostiach a prejavuje sa u obyvateľstva váhavosť. Na všetky opatrenia, ktoré sú urobené zo strany rôznych úradov, orgánov, atď., keďže nie sú jasné, počuť všeobecné nadávanie a smele možno tvrdiť, že určitá časť obyvateľstva už teraz sa tak chová, ako by bola pozbavená zdravého smyslu.“¹⁰⁸

¹⁰⁴ Lacko, *Slovenská republika 1939–1945*, 186.

¹⁰⁵ SNA, f. 209, šk. 753, č. 2 (USHMM, RG-57.001M, m. 410, sn. 194).

¹⁰⁶ SNA, f. 209, šk. 753, č. 2 (USHMM, RG-57.001M, m. 410, sn. 157).

¹⁰⁷ SNA, 209-761-6.

¹⁰⁸ SNA, 209-763-11.

Strach, nervozita, znížená politická aktivita, neprejavovanie postojov navonok, obavy z partizánskych aktivít, nemeckej ale aj sovietskej armády, eskalácia konfesionálneho napätia, to všetko charakterizuje nálady slovenského obyvateľstva v posledných ôsmych mesiacoch existencie slovenského štátu. Na rozdiel od obyvateľstva, ktoré pod vplyvom vojnových udalostí nervózne očakávalo ďalší vývoj spojený s nevyhnutnou porážkou hitlerovej armády, prezident Tiso a rekonštruovaná slovenská vláda vyjadrovali svoju lojalitu nacistickému Nemecku aj naďalej. V reakcii na Povstanie, z ktorého propaganda obviňovala protislovenské živly, predovšetkým Židov a Čechov, Tiso dokonca zrušil mnohé ním vydané prezidentské výnimky.¹⁰⁹ Pre zvyšnú židovskú menšinu na Slovensku predstavovala okupácia Slovenska nacistami mimoriadne nebezpečné obdobie. Nacisti, s pomocou Pohotovostných oddielov HG, začali na obsadených územiach zadržiavať všetkých Židov a z koncentračného tábora v Seredi do konca vojny deportovali 13 tisíc Židov. Postoje obyvateľstva k týmto posledným krokom v tzv. riešení židovskej otázky na Slovensku, boli rôznejšie než predtým. Na jednej strane je zjavné, že bez pomoci slovenského obyvateľstva by sa nepodarilo prežiť asi 10 tisícom Židov, ktorí sa pred nacistami skrývali. Na druhej strane aj v tomto období nájdeme prípady (dokonca opakovaných) udaní na Židov.

¹⁰⁹ Ward, *No Saint*, 477.